



TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASI SÜRECİNE SOSYAL PSİKOLOJİK BİR BAKIŞ

PROF. DR. HÜSEYİN AKYÜZ*

1) Genel Olarak

Türklerin İslam dinini kabul ederek kendi dinlerini bırakmaları, Türk ve İslam tarihinde olduğu kadar, dünya tarihi açısından da çok büyük ve çok etkili bir olaydır. Türk ulusu, İslam dinini, yalnızca İslam dinini daha önce kabul etmiş bazı İslam devletlerinin etkisinde kalarak ve özellikle de onların baskısıyla toplumsal bir itaat davranışı biçiminde kabul etmemiştir. Daha önce kurulan (Abbasi ve Büveyhoğulları v.b. gibi) siyasal ve askeri baskılar yanında, çok uzun bir süre devam eden etkileşim devresinden sonra bu dini kabullenmiştir.

Türkler ile Müslüman Araplar arasındaki ilk ilişkiler, 642 yılında yapılan ve İranlıların yenilgiyle sonuçlanan Nihavend Savaşını takip eden dönemde kurulmuştur. İran'ı işgal eden Arap orduları Horasan'ın doğusuna ilerlediklerinde, Türk birlikleriyle karşılaşmışlar ve aralarında küçük çaplı bazı çatışmalar yaşanmıştır. "Hz. Ömer zamanında (634- 644) yapılan fetihler neticesinde Müslümanlar, Horasan, bilhassa Maverünnehr ile Kafkaslarda Türkler ile karşı karşıya gelmişlerdir. Emevi

* Emekli Öğretim Üyesi.

Türklerle Arapların çok yönlü ilişkileri iki cephede kendini göstermiştir. Bunlardan birincisi İran-Turan sınırında Türgiş Kağanlarıyla Araplar arasında, ikincisi de Kafkaslarda Azerbaycan'ın Arap valisi ile Hazarlar arazında meydana gelen ve çoğunlukla da savaş biçiminde görülen ilişkilerdir.

Halifesi Muaviye'nin Horasan valisi Ubeydullah b. Salih 674 yılında İran ile Turan arasındaki tabii hudut olan Ceyhun nehrini geçerek muhtelif Türk beyliklerinin hüküm sürdüğü Maverâünnehr'in önemli şehirlerinden Buhara'yı kuşattı. Şehrin Türk asıllı melikesi Kabaç Hatun ile anlaşma yaparak geri döndü."¹

Gerçekte Türklerle Arapların ilişkileri İslami dönemden önce de vardı. Fakat bu ilişkinin çok boyutlu bir hâl alması, Halife Ömer ve Muaviye döneminde olmuştur. Türklerle Arapların çok yönlü ilişkileri iki cephede kendini göstermiştir. Bunlardan birincisi İran-Turan sınırında Türgiş Kağanlarıyla Araplar arasında, ikincisi de Kafkaslarda Azerbaycan'ın Arap valisi ile Hazarlar arazında meydana gelen ve çoğunlukla da savaş biçiminde görülen ilişkilerdir.

Türk-Arap ilişkilerinde ikinci cephe olarak görülen Kafkasya'daki mücadeleler sonucunda, Arap komutanlardan Mervan b. Muhammed'in Hazar devletinin başkenti İdil'i kuşatmasıyla Hazar hakanı Müslümanlığı kabul etmiş ve böylece Hazar hanlığı Müslümanlığı kabul eden ilk Müslüman (735) devlet olarak tarihte yerini almıştır.

Türk-Arap ilişkilerinde ikinci önemli mücadele merkezi İran'ın doğusu ile Türkistan'ın/Turan'ın batısı olan Maverâünnehr bölgesidir.

Abbasi hanedanının hilafete geçmesi ile hemen bütün cephelerde olduğu gibi Arapların Türklerle yapmış oldukları savaşlarda da önemli bir duraklama dönemi başlamış, yeni iktidarın yabancılara karşı Emevi Şuubiyetini reddederek "Mevaliye" karşı daha ılımlı bir tavır takınması, yabancıların İslam dinine karşı sempati duymalarına neden olmuştur. Bu bağlamda Emevi diktatörlüğünün yıkılmasında çok önemli görevleri üstlenmiş olan Horasanlı Ebu Müslim'in bölge valisi olarak Horasan'a atanması, Abbasi hanedanına karşı bu sempatiyi daha da arttırmıştır. Türklerin arasında bu sempatiyi daha da arttıran ikinci ve en önemli olay hiç kuşku yoktur ki "Talas Savaşı"dır.

İkinci Göktürk Devleti'nin zayıflamasından sonra, Türkistan coğrafyasında yeniden beylerin egemen olduğu bir dönem yaşanmaya başlamıştır. Bu durumu kendisi için fırsat olarak değerlendiren Çin ve Müslüman Araplar, Türkistan bölgesinde egemenlik mücadelesi başlattılar. Özellikle Çin, çok büyük bir ordu ile Türkistan'a hücum etmiş ve bazı önemli bölgeleri kontrolü altına almıştı. Çin'in saldırılarına tam olarak karşı koyamayan Karluk ve Türgiş Hanları, Abbasilerin Horasan valisi olan Ebu Müslim'den yardım istemişlerdi. Bu isteği memnuniyetle kabul eden Ebu Müslim, Ziyad b. Salih komutasındaki bir orduyu Türklere yardım etmek

Talas savaşı Türk –Müslüman münasebetlerinde bir dönüm noktasıdır. Bu savaşla birlikte yıllarca devam eden savaşlar, yerini sulh devresine terk etmiştir.

üzere Çinlilere karşı gönderdi. "Türk- Müslüman müttefik kuvvetleri 751 yılında Talas Suyu kıyısında bugünkü Almaata yakınında Çin kuvvetleriyle karşılaştı. Temmuz 751'de beş gün devam eden çetin savaşta Çinliler ağır kayıplar vererek savaş meydanını terk ettiler. Talas savaşı Türk –Müslüman münasebetlerinde bir dönüm noktasıdır. Bu savaşla birlikte yıllarca devam eden savaşlar, yerini sulh devresine terk etmiştir. Artık Türkler ile Müslümanlar arasında savaşlar olmuyor, bunun yerini ticari münasebetler alıyor ve dolayısıyla İslam dini Türkler arasında yavaş yavaş yayılmaya başlıyordu."²

İrkçı bir anlayışla uzun bir zaman, Arap devletini yöneten Emevi iktidarının yıkılmasında ve Abbasi devletinin kurulmasında Arap asıllı olmayan ulusların (Mevalilerin) önemli roller oynadıkları ve değerli işlevler ortaya koydukları bilinmektedir. Abbasi hanedanı iktidarı ele geçince devletin iç ve dış politikasında önemli değişiklikler yapmış, Emevi hanedanının yıllarca taviz vermeden sürdürdüğü ırkçı ayrımcılık ve dar kadro hareketiyle ilgili siyaset anlayışından önemli ölçüde uzaklaşma eğilimine yönelmiştir. Bu anlayışa uygun olarak gerek devlet idaresinde/ bürokraside ve gerekse askeri kesimde Arap asıllı olmayan kişi ve gruplara/ özellikle İran asıllı insanlara yer vermeye başlamış, zaman içinde bu kesimleri sayısı çok fazla artmış ve Abbasi devletini yönlendirecek boyutlara ulaşmıştır. Abbasi devlet yönetiminin ilk yıllarındaki bu yabancı kişi ve gruplar arasında az sayıda da olsa Türk kökenli insanların da bulunduğu bilinmektedir.

Türklerin sistemli olarak Abbasi devlet yönetiminde görev almaya başladıkları dönem Halife Cafer el Mansur'un iktidar yıllarına rastlar. O ve ondan sonra gelen

IX. yüzyılın ortalarından itibaren askeri, ticari, dinsel ve yönetsel ilişkiler, Türklerin büyük gruplar hâlinde İslamiyet'i seçmelerine neden olmuştur.

Abbasi halifeleri, özellikle de El Memun, Orta Asya'dan ücretli Türk askerleri getirterek onlardan hassa ordu kurduktan sonra, ordu ve devlet yönetiminin çekirdek kadrosu Türklerden oluşmaya başlamıştır. İfade etmeye çalıştığımız gibi bu durum yalnızca askeri alanda değil, devlet yönetiminde de kendini göstermiştir. "Semarra Devri adı verilen yarım asırlık (836- 892) dönemde Türkler, yalnız askeri sahalarda değil, siyasi ve idari sahalarda da devlet içinde büyük nüfuz sahibi oldular. Halifeler bile Türk komutanlar tarafından seçiliyor ve onların istekleri dışına çıkamıyorlardı."³

Türklerle Müslümanların ilişkileri bir yandan Türklerin hilafet yönetiminin emrinde görev almaları biçiminde kendini gösterirken, diğer yandan da İran ve Kafkasya üzerinden ticaret, misyonerlik ve savaş ilişkisi biçiminde cereyan etmiştir. Dört koldan ilerleyen Türk-Arap ilişkileri, çeşitli yollarla ikna edilen soylu sınıf aracılığıyla Türk kütleleri arasında yayılarak benimsenmiştir.

IX. yüzyılın ortalarından itibaren askeri, ticari, dinsel ve yönetsel ilişkiler, Türklerin büyük gruplar hâlinde İslamiyet'i seçmelerine neden olmuştur. Bu yüzyılda Samanoğullarının eline geçmiş olan Türk kentlerinde yaşayan Türklerin çoğu, Müslüman olmuştu. Çok büyük Türk kütlelerinin Müslümanlığı kabul ettiği dönem X. yüzyıldır. X. yüzyılda Balasagun'un batısındaki Urdu kentinde oturan Türkmen Meliki İslam'ı kabul etmiştir. Yine Türk boyları arasında kalabalık bir grup halinde Müslümanlığı ilk kabul edenler, Balasagun ile Talas'ın doğusundaki Mirki kasabasında oturan Türkmenlerdir.⁴

Tarihsel kaynaklara göre Türk devletleri arasında İslam dinini devlet dini olarak kabul eden ilk devlet İdil/Volga Bulgar devletidir. Onu Hazarlar ve Karahanlılar takip etmiştir. Bu bağlamda Karahanlı devletinin özel bir yerinin bulunduğunu belirtmemiz gerekir.

Bazı büyük Türk boylarının İslamiyet'i din olarak kabul etmelerinin yanında, Türk ulusunun büyük çoğunluğu, Gök Tanrı inancına bağlı bulunuyorlardı. Müslüman bir devlet olan Samanoğulları devletinin, Karahanlı devletinin başkenti Talas'ı 893 yılında işgal etmesiyle bu iki devlet arasında baş gösteren savaşlar, zaman içinde dinsel etkileşimi de içermeye başlamış, bu ilişkiler sonunda Karahanlı şehzadelerden Saltuk'un İslam dinini seçmesiyle İslamiyet büyük bir ivme kazanmış ve Türkler arasında hızla yayılmıştır.⁵

Karahanlı devletinin İslam dinine resmîyet kazandırması, İslam misyoner ve sufi hareketlerinin alttan alta Türk insanının kazanılmasına yönelik çabalarıyla birleşince, bu dinin hızlı bir biçimde Türkler arasında yayılmasına neden olmuştur.

Efsanevi Türk Kağanı olarak geçen Efrasyab'ın (Alper Tunga'nın) soyundan gelen Karahanlı hükümdarı⁶ Saltuk Buğra Han'ın gördüğü bir rüyayı öne sürerek Müslümanlığı kabul ettiğini ilan etmesi ve Abdülkerim adını alması, Türk tarihi için bir dönüm noktasıdır. Onun bu hareketi, Türk ulusunun her bakımdan yaşamaya başladığı bir devrimin de başlangıcıdır.

11. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Çin sınırındaki Türk boyları, Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya geçen Kuman/Kıpçak, Gökoğuz, Peçenek gibi Türk grupları, Asya'nın kuzeyinde yaşayan Yakutlar ve Hitaylar gibi bazı Türk asıllı halklar hariç olmak üzere, Türk halklarının büyük kısmı İslam dinini kabul etmişlerdi. Karahanlıların, özellikle de Selçukluların/Oğuzların büyük gruplar hâlinde İslam dinini seçmeleri Türk tarihi açısından çok önemli bir gelişmedir. Çünkü onlar, İslam'ın adını yükseltmek için büyük bir çaba içine girmişlerdir. Bu bağlamda İslam halifesinin de manevi desteğini alarak Bizans'a karşı savaş vermişler ve ünleri tüm insanlar tarafından duyulmaya başlamıştır. Ayrıca çok güçlü bir devlet örgütü oluşturmaları da Türk kökenli halklar üzerinde çok olumlu bir etki bırakmıştır. Hun, Göktürk ve Uygur devletleri ve onların dönemlerinde oluşan sosyo/kültürel normlar aracılığıyla sürüp gelen Türklük bilinci, Karahanlı ve Selçuklu devletlerinin üstlendikleri İslamlaşma işlevi aracılığıyla, gerek İslam'ı henüz kabul etmemiş Türk kökenli grupları ve gerekse yabancı halkları İslam'a ısındırmış ve onların büyük oranda Müslüman olmalarını sağlamıştır. Aynı zamanda bu Türk devletlerinin, Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu devletlerinin, İslam'ı temsil etmek ve onu yaymak gibi bir görevi de üstlenmiş olmaları, İslam dininin Türklerin büyük çoğunluğu tarafından kabul edilerek benimsenmesi sürecine de büyük bir katkı yapmıştır. Böylece çok büyük Türk boylarının, örneğin Oğuzların, Kıpçakların, Uygurların, Kazakların, Tatarların, Kırgızların ve diğer Türk boylarının Müslümanlığı kabul etmeleriyle büyük çoğunlukla Türk ulusunun İslamlaşma süreci tamamlanmıştır. 8. yüzyılda ciddi olarak başlatılan din değiştirme olgusu, kurulan İslami Türk devletleri aracılığıyla yürütülmüş ve onların etkili çabalarıyla yalnızca Türk kökenli Türk boylarına değil, Türk asıllı olmayan çok sayıdaki insan gruplarını da İslam'a kazandırmıştır. 8.yüzyılda "Talas Savaşı" ile başlayan kitleler hâlindeki Müslümanlaşma hareketi, 11.yüzyılda büyük oranda tamamlanmıştır. Üç yüz yıl içinde kendini gösteren bu değişim süreci, sosyal psikolojik bir bakış açısıyla değerlendirmek gerekirse, büyük çoğunlukla itaat, öykünme ve benimseme süreçleri biçiminde gerçekleşmiş, fakat 11.yüzyıldan 13.yüzyıla kadar devam eden zaman dilimi ise bir benimseme ve

**Karahanlıların,
özellikle de
Selçukluların/
Oğuzların büyük
gruplar hâlinde
İslam dinini
seçmeleri Türk
tarihi açısından
çok önemli bir
gelişmedir.**

İslamlaşmaya başlayan büyük Türk kütleleri, bir yandan kendilerini Türk yapan öz değerlerini altın sikkeler gibi koruma altına alırlarken, diğer yandan da İslam dini aracılığıyla gelen ve toplumun değerler dünyasına yerleşmeye çalışan yeni uygarlık verileriyle/ürünleriyle de karşılaşılıyorlardı.

hatta özümseme dönemi olarak değerlendirilebilir. Bu son dönem aynı zamanda yalnızca yeni dinin özümsemesiyle kalmamış, o dönemin egemen kültür, sanat, bilim ve felsefe hareketlerinin de özümsemiği devre olarak kendini göstermiştir.

2) Geçiş Döneminin Sosyal Psikolojik

Yorumu

Geçiş dönemi sözü, 751 yılında meydana gelen "Talas Savaşı" ile başlayan İslamlaşma süreci ve bu sürecin sonunda büyük Türk kütlelerinin -örneğin Harzemliler, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular gibi- yaşadıkları 300 yıllık dönemi ifade eder. 300 yıllık bu zaman diliminde büyük Türk grupları/boyları, yeni bir inanç metaforuna bağlanmak suretiyle eski dinlerini değiştirdikleri gibi, Uzak Doğu uygarlığından ayrılarak Orta Doğu uygarlığına ve bu uygarlığın kültürel üslubuna doğru kaymak zorunda kalmışlardır.

Bu gelişmeye koşut olarak Türk halkının önemli bir kısmında Hun, Göktürk ve Uygurlar kanalıyla gelen Türk dili, kültürü ve devlet geleneği önemli ölçüde canlılığını koruyordu. Bu Türk halkları, kimi yazarlar tarafından altın sikkelere benzetilen⁷ toplumsal normları bütünüyle unutmuş değillerdi. Özellikle Göktürklerin oluşturduğu sosyal normlar yanında, devlet yönetimiyle ilgili öğeler canlılığını henüz yitirmemişti. Başka

bir anlatım biçimiyle İslamlaşmaya başlayan büyük Türk kütleleri, bir yandan kendilerini Türk yapan öz değerlerini altın sikkeler gibi koruma altına alırlarken, diğer yandan da İslam dini aracılığıyla gelen ve toplumun değerler dünyasına yerleşmeye çalışan yeni uygarlık verileriyle/ürünleriyle de karşılaşılıyorlardı. Böylece Türk halkı iki yönlü baskı altına girmiş bulunuyordu. Bunlardan biri toplumu baskı altına alan, varlığı koruma metaforu olan gelenekçi tavır, öteki de değişimci, yani progressif eğilimdir. Geçiş dönemi yaşayan Türk toplumunda bu iki tavır, çoğu kez itaat, benimseme ve hatta özümseme davranışları sergileyerek uzlaşma süreci yaşamış, fakat az da olsa bu yıllarda paradoksal ve kaotik ilişki biçimleri de görülmüştür.

Geçiş döneminin çok önemli düşünürlerinden biri olan Yusuf Has Hacib, o günlerde Türk toplumunun durumunu şöyle anlatır: “Hayat zorlaştı, endişe çoğaldı, hırs ve tamah gittikçe arttı, huzur azaldı. Fakir, dul ve yetimlere şefkat gösteren yok. Dünyayı başka bir kalıba koydular da hayrete düşen yok... Dünyanın sonu geldi; nizam bozuldu; iyiler kötülere bakarak değiştiler. Akıllı olanlar, bilgili bilir; yıl, ay, gün geçtikçe dünya gündend güne bozuldu... Nizam ve kanunların hepsi değişti, ak ve kara birbirinden farksız oldu.”⁸ Fakat Yusuf Has Hacib, tarafımızdan Türk Magna Carta’sı olarak nitelenen o muhteşem yapıtı Kutadgu Bilig’ de, devlete ve devlet başkanına bu konuda güveninin olduğunu belirtir. O, Karahanlı Türk devletinin her şeyi düzeltereğine ve her çeşit sıkıntının üstesinden geleceğine de kesin olarak inanmaktadır.⁹

Yusuf Has Hacib tarafından eleştirilen insanlar arasındaki ilişkilerin yarattığı sıkıntılardan, düşünen bazı insanları rahatsız etmesi doğaldır. O dönemde Türk toplumunu ayakta tutan kültürel ve toplumsal değerler; örneğin töreler, gelenekler ve inançlar değişmiş, bu değişim toplumsal kurum, organ ve yapılarda çok önemli farklılaşmalar yaratmıştır. Fakat İslam aracılığıyla gelen yeni uygarlık değerleri de tam olarak halk tarafından benimsenip özümsemediği için, ya da eski değerlerle yeni değerler arasında çok güçlü bir sentez kurularak bütünsel anlamda tam bir benimseme davranışı sağlanamadığı için, toplumsal ve kültürel yönden özümseme davranışına geçilerek rahatlama süreci yaratılamamıştır.

Bu tür sıkıntılardan ortaya çıkmasının bir nedeni de şudur: İslamlaşma başlangıç itibarıyla bir elit hareketidir ve yukarıdan aşağıya doğru gelişmiştir. Müslümanlık, Türk aristokratları/prensleri, düşünürleri ve askerleri aracılığıyla Türk halkına empoze edilen bir değişim hareketi olduğundan, tüm bireyler tarafından kısa bir zaman diliminde benimsenmesi mümkün değildir.

Doğal olarak tüm halkın kısa bir zaman içinde ve birden bire devrim biçiminde tüm değerlerini ters yüz etmesi de düşünülemez. Değerler dünyasındaki değişim tarihin ağır temposuna uygun olarak, özellikle de toplumun güzide varlıkları tarafından gerçekleştirilebilir ve değişime uğrayan toplumsal normlar, çeşitli yollarla halka aşılaraq kabul ettirmeye çalışılır. Bu bağlamda çok hızlı ve baskıyla desteklenen değişim istekleri çok güçlü bir etkileyici organ tarafından sağlanıyorsa, karşı koymak belki mümkün olmadığından, bir itaat/baş eğme davranışı doğabilir. İtaat davranışının benimseme davranışına dönüşmesi için de çok güçlü ve etkili ikna organlarına gereksinim vardır. Çünkü değişimin doğal bir yanı da karşı koyma davranışdır. Bu davranış, normatif reddetme, kognitif/bilişsel

reddetme, bağımsızlık isteği biçiminde olduğu gibi, değişen öğelerle stabil öğeler arasındaki mesafe çok geniş olduğundan, ya da değişim sürecinde böyle bir mesafe oluşturulduğundan, çok etkileyici bir “kültürel boşluk” doğabilir. Söz konusu açıdan bu mesafe ve yaratılan bu boşluk ısrarla sürdürüldüğü takdirde, çeşitli toplumsal bunalımları, örneğin herodian (benimseyen) ve zilotoist (karşı çıkan) tavırları ortaya çıkarabilir. İslamlaşma sürecinde ara sıra kimi yazarlar tarafından eleştirilere konu edinilen sıkıntılar bu bağlamda düşünülmelidir.

Toplumsal, kültürel, siyasal, düşünsel ve dinsel amaçlar taşıyan, başka bir ifadeyle köklü değişim ve dönüşüm süreci aracılığıyla uygarlık değiştirme olayının kendine özgü bazı yasa ve ilkelerinin olacağı kesindir. Böylesine bir değişim ve dönüşüm hareketinde değişimi empoze eden kültür ya da uygarlıkta ileri gitmiş toplumun uyguladığı çeşitli yöntemler yanında, değişime muhatap olan aday toplumun algı kapasitesinin/alırlılık gücünün, sahip olduğu toplumsal, kültürel ve düşünsel düzeyin oluşturduğu ana tutumların/ana zihniyetlerin varlığı da çok önemlidir. Doğal olarak zaman içinde oluşan bu tutumların içerisinde kognitif/bilişsel ve duygusal öğeler birlikte bulunurlar ve bunlar aynı zamanda o toplum için kontrol mekanizmaları oluştururlar. Çeşitli yollarla dışarıdan gelen değişimle ilgili baskı ve özendirmeler, çoğunlukla kontrol mekanizmalarının süzgecinden geçerek, ya da geçmeyerek biçim kazanırlar.

Gerçekten de bir toplumun çeşitli alanlarında ön görülen değişim sürecinde, etki kaynağının çekiciliği, kullandığı yöntem ve tekniklerin etkinliği, o andaki mevcut koşulların oluşturduğu ortamsal durum gibi, ara değişkenlerin engelleyici özellikleri ve yaşanmış çeşitli örneklerin varlığı yanında, aday toplumun algısal kapasitesi, kültürel düzeyi, bilgi birikimi ve düşünsel aktivitesi de hesaba katılmalıdır. Daha açık bir ifadeyle eğer kültürel bir normu, toplumsal bir tutumu, bilimsel bir yasaı, felsefi bir akımı, siyasal bir paradigmayı ve bunların tümünü az ya da çok içine alan genel bir “zeitgeist”ı aday toplumun güzide bireyleri ve referans grupları aracılığıyla o topluma mal etmek istiyorsak, en azından o toplumun güzide bireylerinin özellikle de referans gruplarının, yeni pozisyonu anlayabilecek bir birikime sahip olmaları gerekir. Bu olay öğrenme sürecindeki ilkelerle özellikle de transfer konusuyla benzerlikler içerir.

Türklerin İslamlaşması sürecinin yorumlanmasında bu genel eğilimler yanında, biraz daha özel olan şu bakış açılarının da değerlendirilmesi gerekir:

- Yeni değerleri empoze eden kaynağın/gücün özellikleri.
- Ortamın o andaki durumu, ortamsal/durumsal özellikler.

- Empoze eden gücün kullandığı yöntem ve teknikler.
- Aday toplumun öne sürülen konulara karşı duyduğu ilgi ve gösterdiği gereksinim.
- Verici ve alıcı güçler arasındaki zaman ve mekân yakınlığı.
- Verici ve alıcı güçler arasındaki ilişki sıklığı.
- Alıcı toplumun alırlılık kapasitesi.
- Verici güç tarafından empoze edilen toplumsal, kültürel, bilimsel ve düşünsel öğelerle, bunu algılayacak durumdaki toplumun sahip olduğu değerler ve düşünceler arasındaki düzey yakınlığı.
- Gerek form ve gerekse içerik öğeleri bakımından benzerlik, tutumlar arasındaki benzerlik yanında tutumların aynı yönde oluşu da çok önemlidir. Çünkü bir tutumu kendi yönünde/mecrasında değiştirerek aşırılaştırmak kolay, ters yüz etmek mümkün olmakla birlikte çok zordur.

Eski Türk devlet ve toplum yaşamında din çok değerli bir kurumdu. Özellikle kağanların kutsanmışlığı içinde din ile asalet kaynaşmış olarak yer alıyordu.

Dokuz madde altında sıraladığımız bu ilke ve ölçütlerin tümünü ve ayrıntılı olarak Türklerin İslamlaşması sürecine uygulamak bu çalışmanın sınırlarını aştığından, kısaca bu açılardan İslamlaşma olayını irdelemeye çalışalım:

1) Empoze eden kaynağın/gücün özellikleri, sunumu ve bunun karşısında Türklerin durumu. İslam dininin Müslüman olmayan, özellikle de “Tek Tanrı inancına/hanef dinine” mensup olmayan halklara önerdiği yeni yaşam biçiminin temel normları şunlardır: Tek Tanrı inancı, yani imana ilişkin konular. İbadet ve muamelata ilişkin esaslar, bu bağlamda insanlar arası ilişkilerin düzenlenmesiyle ilgili olanlar.

İnanç konusunda İslam’ın önerdiği normların birçoğu Türklerin inanç sisteminin pek fazla uzağında bulunmuyordu. Eski Türk devlet ve toplum yaşamında din çok değerli bir kurumdu. Özellikle kağanların kutsanmışlığı içinde din ile asalet kaynaşmış olarak yer alıyordu. Hun, Göktürk ve Uygur kağanları Tanrısal güce sahip insanlardı. Eski Türklerin toplumsal yaşamında Tek Tanrı inancı başat bir konumda bulunuyordu. Fakat halkın din ile ilgisi mesafeliydi ve seküler özellikler taşırdı. Önceleri doğa güçlerine inanan Türkler, daha sonra özellikle Göktürklerden itibaren tek tanrı olan Gök Tanrıya inanmaya başlamışlardı. Doğa güçlerini de yer ve gök melekleri olarak anmaya başlamışlardı. Bilge Kağan’dan öğrendiğimize göre Türkler, soyut hâle getirdikleri yaratıcı bir güce, Tanrıya

**H.z. Muhammed
gerek dinin
ve gerekse
de yönetimin
tartışmasız
önderi olarak bir
cemaat modeli
oluşturmaya
çalışmış, fakat
bir devlet modeli
ortaya koymayı
düşünmemiştir.**

inanıyorlardı. Müslümanların Allah kavramına verdikleri anlam ve yükledikleri görevler arasında gerek form ve gerek içerik bakımından çok güçlü bir benzerliğin olduğu söylenebilir.

Gerek inanç sistemlerinin ve gerekse onun yansıması biçiminde gelişen ibadet ve muamelele ilgili davranış biçimlerinde ana eksen Tanrı inancıdır. Onun benimsenmesi konusunda Türkler çok fazla sorun yaşamamışlardır. Tanrı inancının İslami terminolojiye uygun olarak benimsenmesi, doğal olarak dinsel içerik taşıyan tüm eylem biçimlerinde az ya da çok kabul görecektir. Türkler, Tanrı imajını Allah kavramıyla karşılamakla birlikte, bu imajı günümüze kadar Allah kavramının içerdiği anlamda kullanmışlardır. Göktürk kanalıyla gelen Türklükle ilgili ana kavramlar, günümüzde bazı kişi ve gruplar tarafından hoş karşılanmamasına

rağmen, çok sayıda insan bunları kullanmaya devam etmektedir.

İslam dininin “muamelat” kavramı içerisinde dikkati çeken konuların başında –ki bu tüm dinlerde, hatta laik ve seküler düzenlerde de mevcuttur- doğruluk, dürüstlük, mala, cana kıymama ve adam öldürmeme gibi konuları önerme yanında, İslam, adil davranışı, yardımlaşmayı ve dayanışmayı da öngörür. Eski Türk toplumsal yaşamı dikkatle incelendiğinde, Bilge Kağan’ın Göktürk devleti bu ilkelerin tümüne sahiptir. Bu devlet ulusal özelliklerle sosyal devleti kaynaştırmış olmakla, İslam’ın Müslümanlar için önerdiği davranış şemasını bizzat uygulamış oluyordu. “Muamelat” kavramının içinde devlet konusunu da tartışmak gerekir. Gerçekte İslam dini, kendine özgü bir devlet düzeni önermemiştir. H.z. Muhammed gerek dinin ve gerekse de yönetimin tartışmasız önderi olarak bir cemaat modeli oluşturmaya çalışmış, fakat bir devlet modeli ortaya koymayı düşünmemiştir. Ondaki sonraki dönemde devlet ile din ilişkisi Müslümanlar arasında çok şiddetli tartışmaların odağında yer almış ve sıkıntılı anlar yaşanmıştır. Dört halifenin üçü öldürülmüştür. Emevi hanedanı iktidarı ele geçirince “Arap Şuubiyetine” bağlı bir monarşi oluşturmuştur. Onların halefleri olan Abbasiler de kişi ve grupların devlet yönetiminde kullanılması bağlamında yine “halife” adını taşıyan hanedan rejimi kurmuşlardır. Bunun karşısında yine İslami renk taşıyan bir devlet sistemi kendini göstermiştir. İslam’ın “Şia” yorumuna dayanan bu devlet anlayışı da, yönetim erkinde “imamet” adını alan yeni bir İslami devlet sistemi oluşturmaya çalışmıştır.

İslam'ın doğuşundan bir hayli zaman geçtikten sonra ve çok tartışmalı da olsa İslam'da "imamet" ve "hilafet" biçiminde iki ana eğilim doğmuştur. Bunların çeşitli varyantlarının olacağı da kesindir.

İslami isim taşıyan bu devlet düzenlerinde halifeler ya da imamlar, Batı ortaçağının dinsel ikliminde olduğu gibi, ya bizzat halkı yönetirler, ya da öteki devlet düzenlerinin meşruiyetini tayin ederlerdi. Gazneli ve Selçuklu devletlerinin Bağdat halifeleriyle yaptıkları savaşım, Papa ile Batılı kralların savaşımını anımsatmaktadır.

Türkler, İslam coğrafyasına girmeye başladıklarında, başka bir ifadeyle İslam onlar tarafından benimsenmeye başladığında, devlet düzenleri olarak bu iki ana eğilim ve onların varyantları örnek model olarak karşılarında bulunuyordu.

Müslümanların önerdikleri devlet düzenlerinin çok kısa olan devlet tarihlerine karşın Türklerin devlet felsefesi ve buna bağlı olarak oluşturulan bin yıllık bir devlet geleneği mevcuttu. Bu gelenek dünyanın çok ender uluslarının yaşadığı ve yaşattığı bir anlam içeriyordu. Gerçekte Türklerin, devlet anlayışı itibarıyla Müslümanlardan öğrenip alabilecekleri pek fazla bir şey yoktu. Çok belirgin olarak hakan ve kağan kavramları yerine sultan, emir daha sonraları padişah ve Yavuz Selim'den sonra sık olmamakla birlikte halife unvanı da kullanmışlardır. Şu konuyu da belirtmeliyiz. Karahanlılar ve ondan önce Müslüman olan tüm devlet yöneticileri, İslam'a hizmeti önemli bir görev olarak algılamışlardır. Onlar için İslam dinini yaymak ve onun zaferini sağlamak bir çeşit varlık nedenidir. Ancak egemenlik hakkı onlarda kalmak koşuluyla, kimi konularda özverili davranmışlardır. Örneğin kimsenin dini inancına ve konuştuğu dile müdahalede bulunmamışlardır.

Toplumsal ilişkiler bağlamında, İslam'ın önerdiği evlilikle/aile ve kölelikle ilgili anlayışla, Türk gelenekleri arasında tıpkı inanç konusunda olduğu gibi benzerliklerin bulunduğu görülmektedir. Eski Türk devlet ve toplum yaşamında kadına, evlilik ve aile kurumuna çok büyük bir değer verilmiştir. Kadın, güneş benzer. Nasıl güneş dünyayı aydınlatıyor ve tüm canlıların yaşamını sağlıyorsa, kadın da gerek ailenin ve gerekse toplumun yaşamında çok önemli bir işleve sahiptir. Aynı zamanda "hatun/ katun" askerlikte ve devlet işlerinde de yüksek bir konuma sahiptir önemli görevler üstlenir. Eski Türk toplumunda yönetim erkini elinde bulunduranlar (hanedan) hariç olmak üzere, tek eşle evlilik esastır. Eski Türk

İslam'ın doğuşundan bir hayli zaman geçtikten sonra ve çok tartışmalı da olsa İslam'da "imamet" ve "hilafet" biçiminde iki ana eğilim doğmuştur.

Eski Türk aile anlayışında kadını aşağılamayan, köle haline getirmeyen bir ataerkil yapı vardır. Zina yasaktır, “kaç-göç” yoktur.

aile anlayışında kadını aşağılamayan, köle haline getirmeyen bir ataerkil yapı vardır. Zina yasaktır, “kaç-göç” yoktur.

Eski Türk toplumsal yaşamında kölelikle ilgili belirgin bir kurumlaşmadan söz edilemez. Fakat Türklerin köle/memluk olarak çeşitli ülkelere götürüldükleri ve bu ülkelerde asker ve bürokrat olarak çalıştırıldıkları ve daha sonra da bunlardan bazılarının mevcut yönetimi yıkararak devlet kurdukları görülmüştür.

İslam’ın doğuşuyla birlikte Arap toplumunun evlilik ve aile yapısında, aynı zamanda kadın imajında ve kölelik kurumunda da çok belirgin değişimler olmuş, kadının değeri artmış, kız

çocukları öldürülmemiş, tek eşle evliliğe doğru bir hareket başlatılmıştır. Yine kölelik kurumunun zaman içinde, tedricen ortadan kalkması için teşvikler başlatılmış, Hz. Muhammed tarafından zengin Müslümanlara kölelerini azat etmeleri önerilmiş ve aile ve kölelik konusunda İslamiyet değerli bir başlangıç yapmış ve bu konularda tedricen bir değişimi gündeme taşımıştır.

Etkileyen kaynak olarak İslam’ın sunumları arasında yer alan diğer konu da, fıkıh, kelam, hadis ve Arap dili ile ilgili olanlardır. Türklerin bu konulara yabancı olması doğaldır. Fakat İslam’ın büyük Türk grupları tarafından kabul edilmesiyle birlikte bu çalışma alanlarında yıldız gibi parlayan düşünürler yetişmiştir. Bu bağlamda “Mâtüridiyye Mezhebi”nin kurucusu olan müfessir ve fakih Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ölm.944) ve Mahmud Zemaşşeri (1075- 1144) örnek olarak gösterilebilir.

İslam aracılığıyla Türklere ulaşan çok önemli bir çalışma alanı da felsefe, mantık, tıp, fizik, kimya ve matematik gibi bilgi ve bilim alanlarında ortaya konulan yapıtlardır. Abbasi halifeleri olan Memun ve Mutasım döneminde Antikçağ bilim ve felsefe yaşamını yansıtan çok sayıda kitap Arap diline tercüme edilmiştir. Arap kentlerinde ve İran’da felsefe ve bilim halkaları oluşmuş, Türkler çok kısa denecek bir zaman diliminde gerek felsefe ve mantık ve gerekse tüm bilim alanlarında zirveye çıkmışlardır. Bu konu ile ilgili çok sayıda zirve isim bulunmaktadır.

Eğitim ve öğretimle ilgili çalışmalardan da söz etmek gerekir. Darül hikmeler, Medreseler ve Sıbyan mektepleri açılmış, Tuğrul Bey ve onu takip eden Selçuklu sultanları bu okulları daha da geliştirerek uygulamaya koymuşlardır.

Etki kaynağı olarak Müslümanların Türklere sunumları içinde sayılacak önemli bir alan da tasavvuf hareketidir. 9. yüzyılın ortalarında Basra’da başlayan

bu mistik hareket, Ahmed Yesevi (1083-1166)'de Türkleşerek, Türklerin gönül dünyasını İslam'a ısındıran bir Türk tarikatının doğmasına neden olmuştur.

Siyasal bilimlerde de Arap ve İranlı unsurların çalışmaları Türk insanını da etkilemiş, Türkler de bu anlamda değerli yapıtlar vermeye başlamışlardır. Tarih, coğrafya, mimari ve dil/edebiyat alanlarında da önemli gelişmeler olmuş, Türkler bu alanlarda da önemli bir düzey tutturmuşlardır.

2) Ortamsal/Durumsal Özellikler ve Ara Değişkenlerin Etkisi. Türklerle Müslüman Arapların ilişkilerinde etki kaynağının özellikleri yanında, o andaki durumun/ortamın ve çeşitli değişkenlerin etkilerini de düşünmek gerekir.

İslam'ın, Kafkasya ve İran üzerinden doğuya ilerlediği yıllarda, Büyük Göktürk devleti etkinliğini yitirmiş, ondan sonra kurulan Uygur devleti de tüm Orta Asya'nın egemenliğini sağlayamamıştı. Egemenlik savaşımına giren çeşitli Türk boyları, örneğin Türgişler Kırgızlar ve Karluklar, zaman zaman Çinlilerle ve zaman zaman da kendi aralarında çatışmaya başlamışlardı. Adı geçen Türk grupları bir türlü birleşerek güçlü bir devlet oluşturamamışlardı. Bu arada Çin yine etkinliğini sürdürmüştü, Türk yurtlarını egemenliği altına almak için büyük askeri hareketler düzenlemişti. Öte yandan Müslüman olan Araplar, yeni bir dinin verdiği iç dinamizmle İslam'ı yaymaya çalışıyor, çeşitli uluslarla çatışmalara giriyorlardı. Müslüman Araplar bu çatışmalarını sürdürdükleri yıllarda karşılarında Çin'in baskısı altında bunalan bir halk grubu bulmuşlardı. Müslümanların, Çin'in saldırgan tavrı karşısında Türklerin yanında savaşa girmiş olmaları (Talas Savaşı) İslam'ın Türkler arasında yayılması için çok elverişli bir ortam yaratmıştı. Buna önemli bir ticaret yolu olan İpek Yolu'nun büyük kısmının Arap egemenliğine girmesinin de ortamsal etkenler arasında önemli bir işleve sahip olduğunu da belirtmeliyiz.

3) Türklerin İslamlaşmasında, Müslüman Arap ve İranlı öğeler çeşitli yöntem ve teknikler kullanmışlardır. Bu yöntem ve teknikler içerisinde baskı, şiddet, esir alarak köle hâline getirme gibi ağır ve onur kırıcı olanlar da vardır. Zor, şiddet ve baskıyla gelen/oluşan baş eğme/itaat davranışında normatif bir uyma eğilimi egemendir ve burada benimseme davranışından söz edilemez. Zaman içinde sosyal psikolojinin bize öğrettiğine göre baş eğme davranışı olarak değerlendirilen normatif uyma davranışından taklit/öykünme, benimseme ve hatta özümseme

Arap kentlerinde ve İran'da felsefe ve bilim halkaları oluşmuş, Türkler çok kısa denecek bir zaman diliminde gerek felsefe ve mantık ve gerekse tüm bilim alanlarında zirveye çıkmışlardır.

davranışına geçmek mümkündür. Bu uygulama yanında ikna, özendirme, teşvik, yardım, yüceltme, koruma ve kollama gibi yöntemler de kullanılmıştır. Türklerin Müslüman oluşlarında çok sayıda yöntem ve tekniğin kullanıldığı ve bundan dolayı Türkler de çok çeşitli düzey ve biçimlerde uyma ve uymama davranışı gösterdikleri bilinmektedir. Bunları kavram olarak sıralamak gerekirse şöyle bir şema yapılabilir.



Türk toplumu Müslümanların uyguladığı çok yönlü etkiler karşısında yukarıdaki şemada göstermeye çalıştığımız bu davranış çeşitlerinin çoğunu yaşamıştır. Çünkü Türkler çok geniş bir coğrafyada ve o dönemde dağınık halde yaşıyorlardı. Zaten herkesin aynı anda ve aynı biçimde değişime uğraması da olanaklı değildir.

Türklerin İslamlaşmasında, Müslüman Arap ve İranlı öğeler çeşitli yöntem ve teknikler kullanmışlardır. Bu yöntem ve teknikler içerisinde baskı, şiddet, esir alarak köle hâline getirme gibi ağır ve onur kırıcı olanlar da vardır.

4) Tutum değişiminde ilgi ve gereksinimin önemi de çok büyüktür. Müslüman Araplar döneme egemen olan uygarlık ürünlerinin birçoğuna sahip olmuşlardı. İran gibi köklü bir kültür ve uygarlığı yenmişler ve zengin kentlere sahip olmuşlardı. Sanat ve ticarete olduğu gibi, tarım ve askerlikte de ön plana çıkmışlardı. Yine esir ettikleri, ya da kendi istekleriyle Arap yönetimine katılan Türkler, çok önemli mevkilere getirilmişlerdi. Tüm bu olumlu gelişmeler, Türklerin Müslümanlığı benimsemelerinde etkin olan toplumsal ve siyasal süreçlerdir.

5) Alıcı ve verici güçler arasında ilişki sıklığı, zaman ve mekân yakınlığı da değişim sürecinde önemli bir role sahiptir. Kültür, inanç ve bunları da içine alan genel bir tutum değişiminde, empoze eden ve muhatap olan toplumların arasında ilişki

sıklığı yanında zaman ve mekân bakımından da bir yakınlık bulunmalıdır.

Kültür değişmelerinde sosyal antropologların ortaya koydukları bu çerçevede Türklerin Müslümanlaşmasını irdeleyecek olursak şu durumlarla karşılaşırız: Müslüman Araplar, Kafkasya ve İran'a geldiklerinde mekân yakınlığı kendiliğinden oluşmuş ve toplumsal ilişkiler de sıklaşmaya başlamıştır.

Zaman bakımından yakınlığa gelince, İslam 7. yüzyılda doğmuş, 9. yüzyılın ortalarında felsefe ve bilimsel bakımdan önemli bir aşama göstererek kurumsallaşmaya başlamıştır. Türkler de İslam'ı, tam olarak o yıllarda bu özellikleriyle tanımışlardır.

Türk-Arap ilişkileri önceleri ticaridir. Daha sonra siyasi, askeri ve dinsel olmak üzere aşağı yukarı 300 yıl sürmüştür.

6) Uygarlık ürünlerine sahip olmak bakımından ileri gitmiş, bunları üretme alışkanlığı kazanmış bir toplum ya da bu uygarlığı paylaşan toplumların sahip oldukları değerlerin, örneğin felsefe, bilim ve teknolojilerin, bu uygarlığın dışındaki bir toplum tarafından alınarak benimsenmesi ve özümsemesi için başka koşullar da gereklidir. Bu bağlamda yukarıda sıraladığımız 5 ilke ve ölçüt yanında alıcı toplumun düşünsel, kültürel ve bilimsel düzeyi fevkalade önemli bir rol oynar. Her şeyden önce, toplumun algı düzeyi, bilgi birikimi ve alırlılık kapasitesi yeterli olmalıdır. Bu bağlamda toplumun kontrol mekanizmaları olarak bir çeşit toplumsal süzgeç görevi üstlenen değerlerin varlığı da önemlidir ve gözden uzak tutulmamalıdır. Çünkü referans kadrosu olarak görülen bu öğeler, teşvik edici, destekleyici ve zaman zaman da engelleyici özellikleriyle ortaya çıkabilirler.

Gerçekten de ortaya çıkan, ya da çıkarılan köklü değişim ve dönüşüm süreçlerinde, etkin gücün kullandığı çeşitli yöntemler, çekici motiflerin kullanılması -sevgi, özendirme- biçiminde olduğu gibi, baskı ve şiddet biçiminde de olabilir. Fakat burada çok önemli bir pozisyon da şudur. Değişimi yaşamak durumunda olan toplumun algı kapasitesinin yanında, toplumsal/kültürel zemin ve atmosferin oluşturduğu kamu bilinci de çok önemli bir konudur

Bilindiği gibi bireyleri kuşatan bu genel toplumsal tutumların içinde kognitif/bilişsel öğelerle birlikte duygusal öğeler de bulunur. Bu öğeler kimi zaman engelleyici özellikleriyle ortaya çıkabilirler ve istedik değişimi ters yüz edebilirler. Osmanlı döneminde zaman zaman bilimsel ve teknolojik gelişmelere gâvur icadı diyerek karşı çıkan zihniyetin psiko-sosyal temelini de bu tutumlarda aramak gerekir.

Türk - Arap ilişkileri önceleri ticaridir. Daha sonra siyasi, askeri ve dinsel olmak üzere aşağı yukarı 300 yıl sürmüştür.

Türkler, fiili olarak Müslümanlarla karşılaştıklarında bu alanlarla ilgili bilgileri öğrenmekte sıkıntıya düşmediler. Çünkü Türkler önemli ölçüde kentleşmişlerdi, Hunlardan bu yana tarımsal üretim yapıyorlardı, takvimleri vardı, alfabe icat etmişlerdi, sözlü ve yazılı edebi ürünler verecek duruma gelmişlerdi.

Türklerden önce Müslümanlığı kabul etmiş bulunan Araplar ve İranlılar, daha önce sıraladığımız gibi fıkıh, kelim, felsefe, bilim, eğitim-öğretim ve güzel sanatların çeşitli dallarında çağa göre çok önemli ve değerli sayılacak yapıtlar ortaya koymuşlardır. Yine Müslüman camianın ana öğeleri olarak bu iki ulus, kentleşme, tarımsal üretim, ticaret ve dinsel mimari konularında da yüksek sayılabilecek bir düzey tutturmuşlardır. Fakat Türkler, fiili olarak Müslümanlarla karşılaştıklarında bu alanlarla ilgili bilgileri öğrenmekte sıkıntıya düşmediler. Çünkü Türkler önemli ölçüde kentleşmişlerdi, Hunlardan bu yana tarımsal üretim yapıyorlardı, takvimleri vardı, alfabe icat etmişlerdi, sözlü ve yazılı edebi ürünler verecek duruma gelmişlerdi. Ayrıca destanlar oluşturmuşlardı, tarihsel belge olacak nitelikte abideler yapmışlardı ve en önemlisi de her şeyi ifade edecek işlerlikte ve zenginlikte bir dil formasyonuna sahip olmuşlardı.

Türk toplumunun Müslümanlarla çok yönlü ilişkiye girdiği 8. yüzyılda sahip olduğu toplumsal, kültürel, düşünsel ve bilimsel durumu, ayrıca devlet kurma, örgütlenme ve bunları sürekli kılma bilinci düşünülürse, İslam aracılığıyla gelen çeşitli değerlerin neden algılama sıkıntısı yaratmadığı kolayca anlaşılabilir olur. Bazı konularda anlaşmazlıkların çıkması algılama engelinden

ileri gelmemiştir. Bu konuların içinde siyasal egemenlik, askeri vesayet ve kadının toplumsal işlevi konusunda aykırılık vardır. Türkler egemenlik konusunda çok kıskanç bir ulustur, onu kimseyle paylaşmaz, bu egemenliğin temelini de Mete Han'dan bu yana var olan askeri vesayet sistemi oluşturmuştur. Bu konuda Araplarla Türkler arasında gerilimli anlar yaşanmıştır. Diğer önemli konu ise şudur: İslam'dan önce Türk kadını toplumsal bağlamda rollere sahipti. İslam kadını ise toplumsal rol ve işlevlerin birçoğundan soyutlanmıştı. Bu gibi konular ara sıra sıkıntılı durumlar yaratmıştır.

Türklerle Müslüman Arap ve İran toplumları arasındaki ilişkilerin çok fazla yoğunluk kazandığı ve zirve yaptığı yıllar, 11. yüzyılın sonları, özellikle de 12.

yüzyıldır. Türk toplumu bu dönemde devrin önde gelen uygar İslam ulusları olarak görülen Arap ve İran toplumlarının sahip oldukları bilim, felsefe, siyaset ve sanat dallarında çok değerli ürünler vermiştir. Ayrıca bu iki büyük ulusun oluşturduğu düşünce ve sanat dünyasını gerek form ve gerekse içerik öğeleri bakımından yakalamış ve bazı alanlarda ise onları geride bırakabilmişti.¹⁰ Bu bağlamda denilebilir ki, o dönemin Türk düşünür, sanatçı ve din adamları, o yıllara egemen olan bilim, sanat, siyaset ve felsefe hareketlerini, etkisi çok fazla hissedilen toplumsal paradigmaları ve dinsel normları anlama düzeyinin çok üzerine çıkmış bulunuyorlardı. Buna ek olarak bu yıllardaki Türk devletleri de rakipsiz gözüküyorlardı. İslam coğrafyasının tümüne yakın bir alana egemen olmuşlardı ve çok sayıda halk, Türk devletlerinin tebaası olarak Türk denizinin içinde adacıklar oluşturmuşlardı.

Türklerin 11. ve 12. yüzyıllarda Orta Asya ve Orta Doğu coğrafyasında sağladıkları ulusal egemenliğe koşut olarak, yukarıda söylediğimiz gibi, çeşitli düşünsel, sanatsal ve dinsel çalışma alanlarında da zirveye tırmanmışlar ve diğer uluslarla zirvede yarışmaya başlamışlardı. Örneğin Farabi, Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, Mahmud Zemaşeri, Ahmed Yesevi, Edib Ahmed ve Fahreddin Mübarekşah gibi filozof, Türkolog, siyasetçi, tefsirci, edebiyatçı ve tarihçi, o döneme egemen olan düşünce ufkunu delerek zirveye ulaşmışlardır. Devlet yönetimi ve örgütlü güç oluşturma konusundaki liyakat ve ehliyetin tekeli, öteden beri zaten Türk ulusunun sahip olduğu karakterin ana öğelerinden birisi olarak varlık kazanmıştır. Devlet kurma ve devletsiz yaşamama, egemenliği başka halklarla paylaşmama konusunda güçlü bir gelenek oluşturan Türk ulusu, bu konuda kendini gerçekleştiren az sayıdaki ulustan biridir. Onun eksiği devlet ile ilgili değildir. Bilim ve felsefe gibi alanlarla ilgilidir. Onu da çok sayıda düşünür, bilim adamı, sanatçı, tarihçi ve siyasetname yazarları aracılığıyla gidermeye çalışmış, İslam aracılığıyla gelen uygarlık ve din metaforunu benimsemenin ötesine geçirmiş, buna kendi zihin ve değerler dünyasından öğeler katarak sahip olduğu tutumlarını kendi mecrasında en üst düzeye çıkarabilmiştir. Böylece Türk toplumu güzide evlatları ve bunları oluşturduğu kurumsal yapılarla koruyup kollayan devlet aracılığıyla özümseme

**Bu yıllardaki
Türk devletleri
de rakipsiz
gözüküyorlardı.
İslam
coğrafyasının
tümüne yakın bir
alana egemen
olmuşlardı ve
çok sayıda halk,
Türk devletlerinin
tebaası olarak
Türk denizinin
içinde adacıklar
oluşturmuşlardı.**

Bugün Türkçeye rağbet eski zamanlarda olduğundan daha fazladır. Çünkü emirlerin ve sipehsalarların çoğu Türk'tür. Devlet onlarındır. Bütün insanların muhtaç olduğu nimet ve servet onların elindedir.

davranış formunu aşarak kendini gerçekleştirme formuna ve davranış şemasına erişmiştir.

11. ve 12. yüzyıllardaki Türk devlet ve toplum yaşamına, bir siyasal ve askeri tarihçi olmanın ötesinde, bir sosyal ve kültür tarihçi/düşünür olarak ışık tutan Fahreddin Mübarekşah (1142- 1206), Türklerin o yıllardaki durumunu şöyle anlatır: "Türklerin başka insanlara müreccah olmalarının birkaç sebebi daha vardır. Biri şudur ki Arapçadan sonra Türkçeden daha iyi ve daha heybetli hiçbir dil yoktur. Bugün Türkçeye rağbet eski zamanlarda olduğundan daha fazladır. Çünkü emirlerin ve sipehsalarların çoğu Türk'tür. Devlet onlarındır. Bütün insanların muhtaç olduğu nimet ve servet onların elindedir. Asiller, büyükler ve büyüklerin çocukları Türklerin hizmetindedirler ve onların devleti sayesinde asude ve muhteremdirler.

Diğeri de şudur: Türklerin kitapları ve yazıları vardır. Sihir ve nücüm bilirlir ve çocuklarına yazı öğretirler."¹¹

Söz konusu edilen yüzyıllardaki Türk devlet ve toplumuyla ilgili olarak tarafımızdan öne sürülen görüşlerle Fahreddin Mübarekşah'ın bu konudaki düşünceleri birebir örtüşmektedir. O dönemin, yani 11. ve 12. yüzyılların bir Türk dönemi olduğu söylenebilir. O yıllarda Asya kıtasının büyük bir bölümü Türklerin egemenliği altına girmiş, Mübarekşah'ın da belirttiği gibi yalnızca bu egemenlik askeri olmakla sınırlı kalmamış, ekonomik, siyasal ve kültürel nitelikleriyle de desteklenmiştir. Karahanlı, Gazneli ve özellikle de Selçukluların tarih sahnesine çıkmalarıyla, Batı Asya'da kesin bir Türk egemenliği kurulmuştur. Belirtmeye çalıştığımız gibi bu egemenlik, yalnızca askeri vesayet ve buna bağlı yönetsel bir güç kullanımı olarak görülmemelidir. Bu gibi özellikler yanında siyasal, demografik, felsefi, bilimsel, sanatsal, kültürel, eğitsel, dinsel (tefsir, hadis, fıkıh) ve mistisizm gibi çalışma alanlarında çok başarılı tutumlar sergilenmiştir.¹²

Bu yüzyıllarda kurulan Türk devletleri ki bunlar çeşitli hanedan ya da boyların egemen oldukları halkı/tebaası Türk olan devletlerdir, çağın her bakımdan en ileri örgütsel ve askeri güce sahip devlet yapılarıdır. Hun, Göktürk ve Uygur kanalıyla gelen bu devletlerin tarihsel kökleri çok eski devirlere kadar uzanır. Türklerin oluşturduğu bu devlet geleneği, Göktürk ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti hariç olmak üzere, boy/hanedan yönetimi biçimindedir, ancak hanedan ve halk Türk olduğu için, bunların tümü başlangıçtan günümüze kadar birer Türk devleti olarak

görülmüşlerdir. Türk devletinin sürekli olmasının ana nedenini, burada yani devletin Türk halkına dayanmış olmasında, diğer bir nedeni de hanedan değişmiş olsa bile, başka bir boy/hanedan aracılığıyla bu devletin devam ettirilmesinde aramak gerekir.

Devlet erkinin bu geleneksel özelliğine koşut olarak Türk toplumu da o dönemde, yani 11. ve 12. yüzyıllarda bilim, felsefe, sanat, siyaset, ticaret, eğitim-öğretim, dinsel bilimler ve mimari alanlarında da çağa egemen olan anlayışları benimsemenin ötesine geçerek kendisine mal etmesini bilmiş, özellikle de özümseyerek kendiliğinden bir davranış haline getirmiştir. Bu davranış şemasını içinde taşıyan Türk kültürel dokusu ve düşünce yapısı, kendi çapında bir Rönesans olarak görülebilir. Bu dönemin

Türk düşünürleri, bilim adamları ve sanatçıları, hemen her alanda Arap ve İranlı unsurların yarattıkları referans düşünceyle yarışmışlar, zaman, zaman da onları geride bırakmışlardır. Aynı zamanda o yıllarda Türk toplumunun yaşadığı bu süreç, kültür ve düşünce tarihimizin yüz akı olan biricik bir değişim hareketidir. Fakat 13. yüzyılda skolastik bir niteliğe bürünen bu hareket, serpinti ve yansımalarıyla 16. yüzyıla kadar varlığını kısmen sürdürmüş, bu yüzyıldan sonra yapay bir “havas/zadegân” özelliğe bürünmüş, 18. yüzyıldan sonra ise, “Osmanlı havası” bütünüyle düşünsel, bilimsel ve kültürel köklerinden koparak yapay bir nitelik kazanmıştır. Bu kopuş yalnızca saydığımız bu alanlarla ilgili değildir. “Osmanlı havası sınıfı”, onu beslemesi gereken Türk halkına, onun ulusal zevkine ve dehasına da önem vermemiş, hatta onu hor gören bir yabancılaşma süreci yaratmıştır. Kanımca Osmanlıyı yıkan iç etkenlerin başında bu durum, yani “Osmanlı havası” zümresinin çok yönlü olarak Türk toplumunun değerler dünyasına yabancılaşması, Türk halkını ve onun değerlerini dışlaması ve hatta küçümseyerek ötekileştirmesi gelir.

Bunu belirtmeliyiz ki, 11 ve 12. yüzyıllarda yaratılan ve tarafımızdan Türk/İslam Rönesansı, olarak adlandırılan bu çok önemli gelişme, yapay olarak yaratılan “Tehafüt”¹³ geleneğiyle İslam skolastisizmine dönüşmemiş olsaydı, Türk toplumu olarak bugün çektiğimiz sıkıntıların hiçbirini yaşamamış olduğumuz gibi, birlik ve beraberlik içinde çağdaş uygarlığın dayandığı felsefeyi ve onun bilimsel temellerini özümsemiş ve hatta kendiliğinden bir davranış hâline getirmiş olurduk. Fakat bugün her şey bitmiş değildir. Tarihimizin bu konudaki sunumları ortadadır. Tarihin derinden gelen sesine, verdiği mesajlarını dikkat etmek ve tarihe dayanmak gerekir. Tarihine dayanmayan toplumlar, dayanacak temel bulamazlar ve onu iyi

Tarihine dayanmayan toplumlar, dayanacak temel bulamazlar ve onu iyi okuyup sorgulamayan toplumların bugünü sıkıntılı olduğu gibi, gelecekleri de karanlık olur.

okuyup sorgulamayan toplumların bugünü sıkıntılı olduğu gibi, gelecekleri de karanlık olur. Bu düşünceden hareketle, Türklerin din değiştirmesi olayını ve bu konuda ortaya çıkan çeşitli sorunları, bir makalenin sınırları içinde sosyal psikoloji biliminin kavramsal sistematigi ve kullandığı ölçütleri açısından, aynı zamanda tarihsel verilere de dikkat etmek suretiyle, irdelemek ve yorumlamak istedik.

Kaynaklar

- 1 Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları, İstanbul, 1999. İçinde: Hakkı Dursun Yıldız, "Türklerin Müslüman Olmaları", s. 18- 54.
- 2 YILDIZ, Hakkı Dursun "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, s. 71- 82.
- 3 YILDIZ, Hakkı Dursun Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, s. 20.
- 4 OĞUZLAR, Faruk Sümer (1967), Ankara, s. 49; Barthold, *Türkistan*, s. 324.
- 5 YILDIZ, Hakkı Dursun Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, s. 34.
- 6 YUSUF HAS HACİB (1994), *Kutadgu Bilig*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 31.
- 7 BOTTOMORE, Thomas Burton (1966), *Elite und Gesellschaft*, Verlag C.H. Beck, München, s. 25.
- 8 YUSUF HAS HACİB (1994), *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmedi Arat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 464- 465.
- 9 AKYÜZ, Hüseyin (2002), *Kutadgu Bilig'de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem*, Erzurum: Eser Matbaacılık, s. 100.
- 10 AKYÜZ, Hüseyin (2002), *Kutadgu Bilig'de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem*, Eser Ofset, Erzurum, s. 51.
- 11 KÖPRÜLÜZADE, M. Fuad (1934), *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul: Kanaat Kitabevi, s. 150.
- 12 AKYÜZ, Hüseyin (2001), *Türk Eğitimcileri I*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 179- 180.
- 13 (Tutarsızlık, dengesizlik anlamına gelir. Gazali'nin 11. yy. da yazdığı "Tehafüt'ül Felasife eseriyle İslam âlimlerinin tartışma konularından birisi olmuştur)